

Sabahudin Šarić

Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini kao objekat antiislamske propagande

Sažetak

U godinama prije i u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, ono što je danas postalo izraženo u odnosima prema islamu i muslimanima na Zapadu kao islamofobija, bilo je, tada kroz orijentalizam, jedan od ključnih elemenata velikodržavne ideologije usmjerene protiv Bosne i Hercegovine. Bosanski muslimani ni tada, kao ni danas, nisu na pravi način valorizirali i shodno tome nisu se adekvatno odnosili prema tim ideološkim konstrukcijama o njima. U svojoj političkoj nezrelosti nisu razumijevali da su kreatori velikosrpske ideologije veoma dobro razumijevali percepcije zapadnjaka o muslimanima i izdašno ih koristili prvo u svojoj propagandi protiv muslimana, a zatim i opravdavanju svojih zločina nad njima.

Danas, također, destruktivne ideologije usmjerene protiv Bosne i Hercegovine iz susjedstva, posebno u elementima koji se odnose na propagandu protiv islama i muslimana, korespondiraju sa sve izraženijom islamofobijom u diskursu evropske ekstremne desnice i neofašizma i promoviranim percepcijama o islamu i muslimanima na Zapadu, a nekada su im i preteča i uzor.

U ovom radu namjeravamo navesti primjere te ideološke usklađenosti u odnosima prema islamu i muslimanima u Bosni i Hercegovini između velikodržavnih ideologija usmjerenih protiv Bosne i Hercegovine i nekih percepcija o islamu i muslimanima u Evropi.

Ključne riječi: islamofobija, genocid, Bosna i Hercegovina, neofašizam, ideologija.

Uvod

Može se sa sigurnošću reći da je islamofobija izražena kroz ideje i djela srbijanskih orijentalista kao što su Nada Todorov, Miroljub Jeftić, Darko Tanasković i drugi, predstavljala i još uvijek predstavlja ključni element neofašizma izraženog u velikosrpskoj ideologiji. Tek kroz analizu antiislamskog diskursa u Evropi može se shvatiti smisao velikosrpske i velikohrvatske propagande o zaštiti Evrope i evropskih vrijednosti od uticaja i prodora islama. Naime, postaje jasno koliko su takve propagandne ideje u velikodržavnim projektima, usmjerenim protiv Bosne i Hercegovine, mogle naći plodno tlo u evropskim političkim i intelektualnim krugovima i koliko su zaista mogle uticati, kao što i jesu, na stavove Evropljana o agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Postaje jasna evropska i općenito zapadna indolentnost prema stradanjima bosanskih muslimana. Naročito zabrinjava to što u kreiranju ovog diskursa, kao i njegovog baroknog pojmovnog imaginarija, učestvuje srazmjerno veliki broj znanstvenika, filozofa, književnika, novinara, publicista i političara poput Bernarda Lewisa, Samuela Huntingtona, Oriane Fallaci, Melanie Phillips, Polly Toynbee, Nialla Fergusona, Geerta Wildersa koji zagovara zabranu Kur'ana u Holandiji, Thea van Gogha najoštrijeg holandskog islamofoba, te Marine Le Pen, Stephena Gasha i Thila Sarrazina. (Isanović, 2013, 43–57).

Islamofobija, kako je definiše Oksfordski rječnik (<https://www.oed.com/dictionary/islamophobia>), je zasigurno jedno, ako ne i ključno, od zajedničkih obilježja ekstremne desnice i neofašizma u evropskim zemljama i na Balkanu. Orientalizam / islamofobija u velikosrpskoj ideologiji predstavlja glavno sredstvo kreiranja, demoniziranja i dehumanizacije “drugog” u toj ideologiji. A taj “drugi” su na prvom mjestu muslimani u Bosni i Hercegovini i naravno na Kosovu.

Genocid koji je devedesetih godina 20. stoljeća izvršen nad bosanskim muslimanima predstavlja krajnji rezultat tog ideološkog djelovanja, a i nakon genocida obilno se koristi u opravdavanju zločina i negiranju genocida. Tretiranje muslimana i islama, njihova dehumanizacija i obim, način i krvoločnost zločina izvršenih nad njima predstavlja historijski presedan. Posebno zbog činjenice da su neki oblici zločina počinjeni nad bosanskim muslimanima nezabilježeni u svjetskoj historiji. Jedan od najočitijih primjera je dvostruko, a nekada i trostruko, prekopavanje masovnih grobnica tako da se dijelovi jedne žrtve nalaze u nekoliko

grobnica. Također, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY) objavio je da “sistematsko silovanje” i “seksualno ropstvo” u vrijeme rata predstavljaju zločin protiv čovječnosti, od čega je teži jedino ratni zločin genocida (Bećirević, 2014, 117). Takvi zločini ne bi bili mogući bez intenzivne ideološke pripreme koja je, posebno u velikosrpskoj ideologiji, već dugi niz godina zasnovana na animozitetu prema islamu i muslimanima.

Duga historija

Od samog početka razvoja srpske nacionalističke ideje i ideologije, o potrebi ujedinjavanja svih Srba u jednoj državi, jedan od nezaobilaznih elemenata homogeniziranja sljedbenika te ideologije bilo je jačanje animoziteta prema islamu i njegovim predstavnicima, prvo Turcima Osmanlijama, kao arhetipskom neprijatelju, a zatim i prema muslimanima Balkana.

Već u djelima prvih srpskih historičara kao što su Ćedomil Mitrović i Đorđe Magarašević nailazimo na mitološki i ideološki pristup historijskim događajima koji je korišten u velikosrpskoj ideologiji. On je posebno izražen u ispreplitanju elemenata mitova i legendi i historijskih događaja. Jedan od najvažnijih pristupa u srpskoj historiografiji je odnos prema pojavama koje su, na bilo koji način, vezane za islam i posebno muslimane Balkana. Od 19. stoljeća u djelima srpskih historičara koji su uživali opći ugled, a među kojima su šefovi univerzitetskih katedri, akademici, autori udžbenika, može se zapaziti ideološki pristup historiji koji je u velikoj mjeri opstao nepromijenjen do danas. (Šarić, 2010, 104)

U samom nastanku i razvoju srpske historijske nauke veliki uticaj su imali vjerski sadržaji, vrijednosti i simboli i narodna predanja. Erich Hobsbawn u vezi s tim ističe: “U njihovim radovima naime, narodno predanje, koje stilizovano i šematizovano prikazuje svijet, i narodne predrasude i stereotipi, često su uzimani zdravo za gotovo i uzdizani na nivo naučne istine.” (Hobsbawn, 1990, 13).

Stanovište koje je među srpskim intelektualcima postojalo o muslimanima, u 19. stoljeću usljed konfrontacije sa Osmanskim carstvom i aktueliziranjem Istočnog pitanja, bilo je uobičajeno i u Evropi. Iza često ponavljane teze o tome da se zaustavljanjem “muslimanske opasnosti” na Balkanu ustvari brani Evropa stoji mentalitet “Istočnog pitanja”

(Karčić, 2014, 19). Srbi koji su se školovali i studirali u Austriji prvi su iznijeli teorije o prihvatanju islama među stanovnicima Balkana. Oni su muslimane posmatrali kroz prizmu postojećih klišeja u okviru obnovljene mržnje prema islamu, koja je u prvoj polovini XIX stoljeća, slično kao i danas islamofobija, dominirala u Evropi. Đorđe Magarašević, pokretač prvog književnog časopisa u Srbiji, 1827. god., u vrijeme putovanja u Srbiju, ponavljaajući stereotipe, piše: “da su muslimani silom primili islam i ističe da su poturice gori od Turaka.” (Magarašević, 1983, 23).

Jovan Cvijić prvi pokušava da nekim od već utemeljenih predstava o vjerskim preobraćenjima da naučni legitimitet. Iako geograf po obrazovanju, njegova djela sadrže i etnografske studije o balkanskim narodima koje su značajno uticale na kasnije radove srpskih historičara i etnologa.

“Cvijić se najviše bavi uticajem konverzija na formiranje identiteta i smatra da su one ojačale vjersku osjetljivost i surevnjivost, za koju, smatra da se uticajem prosvjete i napretkom civilizacije počela stišavati u toku XIX stoljeća. Ističe da se agresivnost dinarskog tipa našeg čovjeka činom prevjere uvećava jer ‘bivša braća’ postaju razdvojena i zidom vjerske netolerancije. Teza o destruktivnom ponašanju prevjerenika kao ispoljavanju osjećaja krivice, koja ima korijen prije svega u narodnoj predaji, nije nikad ispitana i dokazana, ali se ustalila u književnosti, ali i u nauci i historiografiji” (Aleksov, 2003, 238).

Ovakvo tumačenje pitanja identiteta ni danas nije zastarjelo a svrha mu je, prije svega, polarizacija ljudi i kreiranje zamišljenog “drugog”.

I kao što se može zapaziti u diskursu ekstremne desnice i neofašizma u Evropi (Sunić, 209, 314) danas uvijek postoji polarizacija u kojoj se vlastita nacija predstavlja u pozitivnom, a “drugi”, u ovom slučaju muslimani, Bošnjaci i Albanci, u negativnom svjetlu. To je također odavno zapaženo i kod srpskih “intelektualaca”. Jedan od njih, Čedomil Mitrinović (1926), posvetio je čitavu studiju ovom pitanju (241). Sve dobre strane muslimana pripisuju se njihovom “srpskom poreklu”, dok su one negativne označene kao neslavenskog porijekla i nastale pod uticajem islama. U njih spadaju sujeta, hvalisavost, rasipništvo, senzualnost, ukorijenjeni misticismizam i fatalizam. Mitrinović pripisuje slabost demografskog potencijala muslimanskih preobraćenika njihovoj sklonosti ka prostituciji, alkoholu i “izvjesnim perverzitetima” u koje ubraja i homoseksualnost koja je u našim krajevima “prije dolaska Osmanlija nepoznata” (Aleksov, 2003). “Međutim danas u ideologiji evropskog neofašizma natalitet muslimana se predstavlja kao jedna od glavnih

prijetnji evropskom identitetu koji je ugrožen zbog biološke dominacije imigranata, prije svega muslimana.” (Isanović, 2013, 43–57).

I u godinama prije i tokom agresije i genocida u Bosni i Hercegovini iza velikog dijela zvanične vladine propagande u Srbiji protiv islama stajali su akademici. Naprimjer, profesor Beogradskog univerziteta Miroljub Jevtić pisao je o neposrednoj prijetnji Evropi koju predstavljaju muslimani; on je isto tako pisao da balkanski muslimani na rukama nose krv mučenika s Kosova, što je gotovo direktna kopija krvne klevete da evropski Jevreji nose Hristovu krv na rukama, koja se još od Prvog krstaškog rata 1096. godine koristi za progon Jevreja (Norris, 1993, 295–296). Aleksandar Popović (1990) je pisao o islamu kao o “totalitarno” vjeri, zato što on obuhvata sve aspekte života (1–10). Njegovo korištenje termina “totalitarni” priziva staljinistički i nacistički totalitarizam, čije je spominjanje još uvijek bilo bolno u bivšoj Jugoslaviji. Beogradski akademik Darko Tanasković (1995, 81–96) tokom agresije na BiH opisao je Bosnu i Hercegovinu kao pozornicu borbe između fundamentalističkih muslimana na jednoj strani i Srba posvećenih da održe crkvu i državu odvojenim na drugoj. Time je on izvrnuo stvarnost, u kojoj je klerikalistička Republika Srpska iskorijenila svaki trag naroda i kultura izvan srpskog pravoslavnog hrišćanstva, dok se bosanska Vlada borila da sačuva multireligijsku kulturu (81–96).

U iscrpnoj analizi srpskih orijentalista Cigar (1998, 38) navodi: “Srpski orijentalisti koji su postali ‘stručnjaci’ u proučavanju islama pred agresiju i tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu odigrali su nemjerljivu ulogu za velikosrpsku ideologiju posebno u ‘proizvodnji neprijatelja’ i ‘demonizaciji’ muslimana. Oni su jačali ustaljene klišeje o islamu i stvorili uslove za opravdanje svakog zločina protiv muslimana. Mnogi zapadni orijentalisti iz rane kolonijalne ere, kao i njihove kolege iz Srbije, podržavali su nacionalne političke interese kroz svoja istraživanja, ali je rijetko ta povezanost bila tako neposredna i destruktivna kao u slučaju Bosne i Hercegovine”.

Pripreme za agresiju i genocid

Pred početak ratova na prostoru bivše Jugoslavije bila je razvijena teza da je islam “jedan totalitarni sistem, čiji totalitarizam daleko prevazilazi ono što jedan dobronameran i neobavešten zapadni duh može razumeti ili zamisliti.” (Popović, 1990, 5)

Muslimane, kao opću prijetnju Zapadu i zapadnoj kulturi, identificiraju s Arapima. Miroljub Jeftić (1989) govori o “arapskom kulturnom imperijalizmu” (22) koji determinira pogled na svijet ovdašnjih muslimana, a Tanasković (1992) tvrdi da “islam zabranjuje turizam, sport, odlazak u kafiće gdje se služi alkohol i, prema tome, neizostavno odvodi u ksenofobiju i stoprocentni segregacionizam” (22). Nada Todorov (1993), na istom fonu, tvrdi da “islam potcjenjuje druge vjere, a posebno pravoslavlje” (21). Jeftić (1989), također, potcrtavajući srpsku superiornost izraženu kroz zasluge iz prošlosti kaže: “Sasvim dobro se zna da je Srbija oslobodila naš deo Balkana od Halifata i stoga nije čudno što je kod fundamentalističkih pripadnika islamske vere ta srbofobičnost veoma izražena.” (23) Biljana Plavšić je u septembru 1993. godine govoreći o muslimanima kao o “genetski deformisanim ljudima” u intervjuu novosadskom Svetu izjavila: “To je istina. To je genetski deformisani materijal koji je prigrlio islam.” (Vele, 2021, 44)

U tom kontekstu Jeftić (1993) tvrdi da u islamu “nema ni milosti, niti nenasilja prema onima koji imaju drugačije mišljenje od važeće islamske doktrine” (Ibid), kao i da islam po svojoj naravi, “isključuje svaki drugi pogled na svet i traži za sebe kompletan prostor. Zato je on danas opasan za sva savremena društva... Islam je protiv svake ravnopravne komunikacije, tolerancije, dijaloga i zajedništva”, jer Kur’an i šerijat “dozvoljavaju uništenje ljudi druge vere.” (Ibid).

Jasno je da su ovakve konstrukcije propagandno namijenjene prije svega onima koji nisu imali iskustvo života sa muslimanima, dakle, većini Evropljana, jer tadašnje iskustvo življenja drugih naroda sa muslimanima na prostoru Balkana jasno je pokazivalo netačnost ovakvih tvrdnji. Istovremeno odnos mnogih međunarodnih zvaničnika je ukazivao da postoji plodno tlo za ovu vrstu propagande. Tako je posebno razdražujuće za mnoge Bosance bila konstantna referenca diplomata NATO zemalja i novinara na “Muslimansko – dominirajuću vladu Bosne i Hercegovine”. Diplomate NATO zemalja su bili dovoljno pažljivi da javno ne objave antiislamska mišljenja, ali njihovo odbijanje da dozvole oružje Bosancima kojim bi se branili, opravdano navodom da bi takvo oružje samo dodalo “ulje” na vatru ili stvorilo “jednaka polja smrti”, bazirano je čvrsto na strahu od islama (Malcolm 1994:1; O’Ballance 1995: 249). Da je ova islamofobija imala odjeka pokazuje i Chris Hedges. On je 11. februara 1996. godine za *New York Times* napisao: “Mogućnost da će u Evropi nastati jedna otvoreno islamska država, saveznik sa Iranom,

jedan je od glavnih razloga što se Francuska u prvom redu suprotstavila uspostavljanju Bosne i Hercegovine kao države.” Willy Claes, generalni sekretar NATO saveza tokom većeg dijela rata u Bosni i Hercegovini, pisao je za *Time* o fundamentalističkoj islamskoj prijetnji i o NATO-u kao savezu privrženom “odbrani osnovnih načela civilizacije koja povezuju Sjevernu Ameriku i Zapadnu Evropu.” (Toronto Globe & Mail, 1995)

Međutim, neprestanim podsticanjem na etničku podjelu, oni su doprinijeli mogućnosti da bi ostatak Bosne mogao da postane islamska država.

Sva propaganda protiv muslimana i islama prije i tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu je primjer ideološke strategije koju razmatra John B. Thompson (2000, 82) koja se može opisati kao *čišćenje* (ili otklanjanje nepoželjnog). Ovo podrazumijeva stvaranje unutarnjeg ili vanjskog neprijatelja koji je otjelotvoren kao faktor zla, štete ili prijetnje i ljudi (sljedbenici) se pozivaju da ga kolektivno odstrane i da mu se suprotstave. Ova strategija se obično kombinuje sa strategijama predviđenim za ostvarivanje jedinstva jer se neprijatelj smatra prijetnjom pred kojom je potrebno ostvariti jedinstvo.

Dakle, uvijek je ovo tretiranje muslimana u velikodržavnim ideologijama na Balkanu praćeno ehom sličnih stavova u Evropi koji postaju sve popularniji u godinama nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad bosanskim muslimanima.

Već je dobro dokumentovano nadahnuće koje su evropski desničari i razni ekstremisti poput Andersa Behring Breivika i Brentona Tarranta imali u zločinima koji su sada već presuđeni ratni zločinci činili nad muslimanima u Bosni i Hercegovini.

Tako Marin Le Pen danas propagira identičnu teoriju: “Da biste cijenili pripadnost francuskoj naciji, morate da govorite francuski, da jedete i živite na francuski način” (Stivens, 2015), izjavila je Le Penova, što naravno, ako govorimo o obrocima u školi, onako kako ih država shvata, znači jesti svinjetinu. Sve je isto, razlika je u nijansama s tim da je velikosrpski neofašizam ovaj put preteča onom evropskom.

Neki srpski intelektualci išli su i dalje i u svoje argumente su uključivali jasne primjese rasizma. Jedan od njih, Dragoš Kalajić, kaže za bosanske muslimane da “ne pripadaju evropskoj porodici naroda” pošto je njihova muzika, inter alia, po njemu, “nesvjestan i spontan izraz kvazi arapske subkulture” i rezultat genetske predodređenosti i sklonosti. Govoreći o porijeklu muslimana u Jugoslaviji, on je tvrdio da su “u toku

pet vijekova, zadovoljavajući svoje seksualne nagone ...osmanske vojske i upravljači – pristigli iz bliskoistočnih i sjevernoafričkih bazara – stvorili posebnu kvaziarapsku etničku grupu.” (Cigar, 1998, 37), Kalajić je bio predstavnik Nove desnice u Srbiji. Nova desnica je preteča i idejna baza mnogih neofašističkih i desničarskih organizacija u Evropi.

Nezaobilazna je, ako ne i ključna, uloga Srpske pravoslavne crkve koja je odigrala posebnu ulogu u dehumanizaciji i demonizaciji muslimana. Ponovo su pred agresiju na Bosnu i Hercegovinu afirmisani antiislamski stavovi vladike Nikolaja Velimirovića. On je jedan od najvažnijih predstavnika antiislamskog stava među srpskim klericima. U svom poznatom djelu *Iznad Istoka i Zapada*, između ostalog, analizirao je islamizaciju na Balkanu. Muslimane naziva poturicama: “polomiše krstove po svojim kućama a čalmu zaviše oko glave i počеше avdes uzimati i po džamijama klanjati. Tako za malo svoj zemaljski život produžiše a obraz zauvek izgubiše. Ne postideše se krvi Lazareve na Kosovu, no pođoše putem poturica bugarskih, grčkih i jelinskih. Turci su bili predstavnici Istoka na Balkanu dok su oni vladali Balkanom, a poturice predstavljaju Istok posle odlaska Turaka. Sa tim lakomim i nasilnim Istokom, sa muhamedanizmom, koji je jevrejsko-hrišćanska jeres, ne može se pravoslavni Balkan istovetovati. Balkan mora stajati iznad takvog Istoka (Velimirović, <http://rastko.rs/svecovek/duhovnost/vlnikolaj/vlnikolaj-istokzapad.html>).”. Bez obzira da li se radilo o poređenju bosanskih muslimana sa Arapima ili Turcima, uvijek se radi o ideološkoj strategiji *premještanja*. Thompson (2000, 73) ukazuje da se izrazi ili fraze, koji se uobičajeno koriste za označavanje ili ukazivanje na jednu stvar ili određenu osobu, koriste za označavanje nečega ili nekoga drugog, čime se težina pozitivnog ili negativnog značenja izraza ili fraze prenosi na tu drugu stvar ili osobu.

Vjekovni animozitet koji su Srbi gajili prema Turcima zbog osmanske vladavine na Balkanu kroz ovu ideološku formu projektovan je na muslimane Balkana. Do kraja agresije i genocida za bosanske muslimane se koristio naziv Turci, a njegov najupečatljiviji primjer je rečenica Ratka Mladića nakon okupacije Srebrenice i pred početak genocida u ovoj “Sigurnoj zoni UN-a”.

“Evo nas 11. jula 1995. godine u srpskoj Srebrenici. Uoči još jednog velikog praznika srpskog poklanjamo srpskom narodu ovaj grad. Došlo je vrijeme da se poslije bune protiv dahija, ‘Turcima’ osvetimo na ovom prostoru.” – izjavio je ratni zločinac Ratko Mladić prilikom

zauzimanja Srebrenice od strane srpskih snaga. (<https://www.youtube.com/watch?v=g8FEXCL27yA>)

Pored identifikovanja muslimana Bosne i Hercegovine sa Turcima velikosrpska propaganda je i pred agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu, a i tokom agresije, za stanje muslimana koristila termin bolest i veoma često “bolest fundamentalizma”.

U sociologiji genocida ovakav pristup objašnjen je kao proces dehumanizacije povezan s genocidom i posebno je značajan pošto: “Element (dehumanizacije) je ocrnjivanje drugih grupa, bilo kao podljudskih vrsta, bilo putem metafora o bolesti. Postoji konsenzus o tome da ovaj tip klevetanja obezbjeđuje moralnu suglasnost za opšte uništenje oklevetanih.” (Cigar, 1998, 42)

Ova retorika je postajala izraženija kako se agresija na Bosnu i Hercegovinu približavala. U demonizaciji i stvaranju preduvjeta za ono što će uslijediti značajnu ulogu odigrao je list *Pravoslavlje*, glasilo Srpske pravoslavne crkve. Dragan Terzić, glavni i odgovorni urednik, tvrdio je da bosanski Srbi “ne žele da žive u džamahiriji sličnoj Libiji i da bi oni pod vlašću mudžahedina imali isti status koji imaju hrišćani u islamskim zemljama, tj., bili bi robovi, što su već iskusili tokom petovekovne islamske okupacije”. (Alispahić, 2023, str. 12)

U praksi, Crkva je također osigurala rano utočište i javni forum za nacionaliste dok su oni još uvijek bili disidenti. Tako su se najzapaljiviji članci Vuka Draškovića pojavili prvo u *Glasi crkve* – službenim crkvenim novinama.

Ovakvo ideološko djelovanje je objasnio Tom Zwaan (1995, 22–61). On kazuje da sa ekstremno nacionalističkog stanovišta, treba napasti ljude koji navodno predstavljaju prijetnju, pripadnike manjina ili na neki drugi način pojmovno izdvojenih kategorija ili grupa unutar stanovništva u cjelini. Budući da se oni zamišljaju kao oličenje apsolutnog zla, kao osnovni uzrok svih problema sa kojima se nacija suočava, kao neko ko predstavlja najveću prijetnju njenom daljnjem postojanju i procvatu, protiv njih je dozvoljeno preduzeti sve mjere. Štaviše, budući da su okarakterisani kao oličenje zla, na njih se više ne gleda kao na ljudska bića, a uobičajene moralne obaveze prema njima, kao ljudskim bićima, prestaju da važe. Oni su stavljeni van zakona, i to u najširem mogućem smislu, i treba ih isključiti, terorirati, oduzeti im imovinu, iskorijeniti ih, protjerati, otjerati što dalje iz zemlje, i, na kraju, u najekstremnijim slučajevima, ubiti.

Najčešće, u stvarnosti, pojedinci i grupe koje su meta genocida, sasvim sigurno ne predstavljaju ili jedva da predstavljaju ikakvu prijetnju postojanju nacije, a kamoli da su odgovorni za probleme sa kojima se ona suočava, niti, pak, predstavljaju otjelotvorenje apsolutnog zla. Međutim, stvar je u tome da, kada radikalno i nacionalistički nastrojeno političko rukovodstvo umisli da oni to jesu i kada veliki dio stanovništva također povjeruje u to, a njihova uvjerenja često su osnažena žestokim propagandnim kampanjama klevetanja, ishod svega toga može biti katastrofalan.

Danas, imajući uvid u tokove neofašizma u Evropi i izraženost islamofobije u njima, pouzdano se može reći da odbijanje evropskih vlada da odbrane Bosance od genocida ili da im dozvole da nabave oružje i sami se brane djelimično je zasnovano na stereotipima o islamu. Na stanovišta kreatora politike u Evropi i Sjevernoj Americi isto tako je uticala reakcija domaćeg stanovništva protiv zajednica useljenika, a posebno protiv nekršćanskih imigrantskih zajednica, kao i okruženje sve krupnijih globalnih tenzija između nekih muslimanskih vlada i Zapada (Cheles, Ferguson i Vanghan, 1995 i Betz, 1994).

Saglasnost u šovinizmu

Iako smo u ovom radu više usmjereni na srpski neofašizam zbog genocida koji je izazvao treba istaći da ni sa hrvatske strane, koju je, također, karakterisala velikodržavna pretenzija prema Bosni i Hercegovini, nije nedostajalo ovakvih islamofobičnih stavova, a njih ima i danas.

Kako je primijetio hrvatski predsjednik Franjo Tuđman, on je misiju europeizacije bosanskih muslimana preuzeo na osnovu izražene želje zapadnoevropskih lidera. (Beganović, 2017) Srbijanski predsjednik Slobodan Milošević isto se tako očajnički trudio da ispuni očekivanja evropskih lidera kako bi ga oni prihvatili. U svom govoru na Kosovu 1989. godine Milošević (Borba, 29. 06. 1989. godine), je izjavio da je bitka koju je knez Lazar vodio prije šest stotina godina bila bitka za odbranu Evrope od islama, da je Srbija bastion evropske kulture i vjere, te da će buduće akcije Srbije pokazati kako je danas, kao i u prošlosti, Srbija uvijek bila dio Evrope. Tuđman i Milošević osjećali su kao Evropljani dužnost da unište bosanske muslimane; osjećali su da će to uništavanje omogućiti da ih Evropa lakše prihvati.

Ovakav pristup zasnovan na vječnom antagonizmu između Istoka i Zapada, islamskog i kršćanskog svijeta, stalnoj i neprekidnoj borbi

koja je u velikosrpskoj ideologiji zasnovana o vječnom sukobu “krsta” i “polumjeseca” u Thompsonovom razumijevanju je metoda djelovanja ideologije koju on naziva fetišizam ili materijalizacija. Odnosi moći se mogu uspostavljati i održavati tako što se jedna određena historijska situacija predstavi kao trajna, prirodna i izvan ograničenja vremena. Procesi i pojave se utjelotvoruju u obliku stvari ili polu-prirodnih događaja na način da se njihova dimenzija društvenosti i historičnosti zanemari ili zaboravi. Prema tome ideologija kao fetišizacija podrazumijeva isključenje, komplikovanje i zanemarivanje historijskih i društvenih karakteristika društveno-historijskih pojava. Ili, ako želimo upotrijebiti izraz, podrazumijeva uspostavljanje društva “bez historije” tačno u srcu historijskog društva. Ova ideološka metoda se može ostvarivati strategijom produkovanja simbola pod nazivom *naturalizacija*. (Thompson, 2000, 82)

Prema događaju, situaciji ili pojavi, koja je društveni i historijski produkt, je moguće odnositi se kao prema jednoj prirodnoj pojavi ili neizbježnim rezultatima proisteklim iz specifičnosti prirodnih pojava.

Strategija produkovanja simbola slična spomenutoj može se prema Thompsonu (Ibid) nazvati *činjenje trajnim (ovjekovječenje)*. Predstavljanjem društveno-historijskih pojava kao trajnih, nepromjenjivih i ponavljajućih oduzima im se njihova historijska dimenzija. Običaji, tradicije i institucije za koje se čini da se protežu u beskrajnu prošlost – tako da je izgubljen svaki trag njihovog nastanka ili je pitanje o njihovom kraju nezamislivo – poprimaju čvrstinu i krutost koju nije moguće narušiti. Oni su ukorijenjeni u društvenom životu dok se njihova, naizgled van-historijska karakteristika ističe pomoću simboličnih formi, formi koje svojim produkovanjem i prostim ponavljanjem ovjekovječuju ono što je inače slučajno.

Time su simboličke forme u obliku floskula kao odbrana kršćanskog svijeta pred invazijom “istočnih barbara” intenzivno korištene i tokom posljednjeg genocida nad Bošnjacima muslimanima. U ovoj ideologiji koriste se one simboličke forme koje su, u određenim uvjetima, najpogodnije i najuticajnije. Tako se prema Zapadu nastupa s floskulama kako Srbi brane kršćanstvo od najezde islama, što predstavlja neodvojivi dio srpske tradicije. Radovan Karadžić, vođa bosanskih Srba, tvrdi “da smo mi branili Evropu od islama još prije 600 godina” aludirajući na Kosovsku bitku.

Optužba da su bosanski muslimani islamisti kombinirana je s optužbom da oni kuju zavjeru radi ponovne uspostave osmanske uprave u Bosni i Hercegovini. Srpski radikali tvrdili su da Bosanci žele državu zasnovanu na vodstvu vjerskih učenjaka i novi osmanski sultanat zasnovan na carskoj upravi. Bosanski muslimani optuživani su za kovanje zavjere da krađu srpske žene za svoje hareme (bosanski muslimani imaju samo jednu ženu) i da sastavljaju spisak vezira (ministara u osmanskom Sultanatu) koji bi upravljali zemljom. (Buturović, 1995) Hrvatski ministar odbrane Gojko Šušak tvrdio je da 110.000 Bosanaca (sic!) u Egiptu studira kako bi postali fundamentalisti. (Sells, 2002).

U ovom kontekstu može se posmatrati i (ne)reagovanje najviših svjetskih instanci na zločine u Bosni i Hercegovini. Ambasador Arie (2011, 13–14) ističe kako je uvijek bilo zabrinjavajuće biti svjedok kad istaknuti članovi Vijeća sigurnosti zauzimaju indiferentan stav prema Bosni i Hercegovini, iako su njen narod etnički čistili, masakrirali i silovali. Bosna i Hercegovina je primljena u članstvo Ujedinjenih nacija u proljeće 1992. godine po preporuci Vijeća sigurnosti. Ali tokom par mjeseci Ujedinjene nacije i Evropska unija su aktivno saradivale na njenom razgrađivanju po etničkom principu kao jednoj novoj vrsti modela apartheida. U rezolucijama Vijeća o Bosni i Hercegovini postojala je suzdržanost da (je) se naziva republikom. Bilo je jasno da joj se ne želi dati odgovarajući tretman kakav dolikuje zemlji članici te organizacije, niti zaštitu koja pripada punopravnoj članici. Samo godinu dana ranije, ističe Arie, Vijeće je preduzelo mjere kad je jedna članica Ujedinjenih nacija (Irak) napala drugu zemlju članicu (Kuvajt). Dvostruki standard koji je međunarodna zajednica primijenila u slučaju invazije na Bosnu i Hercegovinu nije mogao biti očigledniji i sramotniji. Da je Vijeće priznalo Bosnu i Hercegovinu kao suverenu članicu Ujedinjenih nacija, njegovo ponašanje prema tom narodu bi bilo drukčije. Bilo je mnogo zgodnije tretirati je kao ‘muslimansku stranu’ – kao vrstu ne-države, jer bi se u protivnom morala razmatrati obaveza da se deštuje u odbrani teritorija koje su zauzeli Srbi uz pomoć druge zemlje članice, Savezne Republike Jugoslavije (SRJ).

Dok političari i diplomate ne govore javno o motivima zbog kojih su dozvolili da agresija na Bosnu i Hercegovinu nekažnjeno potraje pune tri i po godine, navodi Sells (2002, 35), otvoreniji su oni koji nemaju neku javnu funkciju. Diskusione grupe na Internetu (soc.culture.bosna-herzgvna, alt.current-events.bosnia, soc.culture.yugoslavia) često

ljutito postavljaju pitanja zašto bi kršćani trebali pomoći muslimanima. Konstrukcija nekih zapadnih ideologa o “zelenoj opasnosti” od islama i samoispunjavajuća proročanstva o sukobu civilizacija, kao i njihov vjeran odraz u konstrukciji nekih islamskih militantata o velikom Zapadnom Šejtanu – i način na koji se ta dva ekstremna stava uzajamno pojačavaju – jeste, naravno, beskrajn predmet za raspravu.

Nažalost, najveći broj zapadnih intelektualaca je bio ambivalentan po pitanju sprečavanja i zaustavljanja velikosrpske (i velikohrvatske) agresije i genocida nad nedužnim i golorukim civilima. Na sličnu pojavu je, poslije Drugog svjetskog rata ukazao Adorno, pitanjem “Kako je moguća poezija poslije Aušvica?”. Slično pitanje je devedesetih godina 20. stoljeća postavio jedan poznati istraživač Tomas Kuschman: “Kako je ideja Evrope moguća nakon Bosne?”, odnosno genocida u Bosni i Hercegovini na kraju 20. stoljeća. (Čekić, 2011, 34–41)

A ideja Evrope kao ideala ljudskih sloboda, ravnopravnosti, slobodnog tržišta i liberalizma (Evropska konvencija o ljudskim pravima), sa jačanjem desnice i širenjem ideologije neofašizma, koja je u velikoj mjeri inspirisana zločinima nad muslimanima Balkana, postaje sve manje moguća.

Izvještaj “Stanje mržnje – krajnje desnički ekstremizam u Evropi 2021” koji ukazuje kako se Evropa udaljava od ovih ideala, sadržava istraživanje provedeno u osam evropskih zemalja u kojem je ispitano 12.000 građana, koji su pokazali zabrinjavajuće stavove prema manjinskim skupinama. Građani Švedske, Francuske, Njemačke, Velike Britanije, Mađarske, Holandije, Poljske i Italije pokazali su negativne osjećaje prema muslimanima.

Tako se neofašizmi, kako na Balkanu tako i sve izraženije u Evropi, susreću u jednoj zajedničkoj tački koja je u savremenom diskursu poznata kao islamofobija. Ako tretiranje islama i muslimana u velikosrpskoj ideologiji uzmemo kao vrhunac šovinizma i islamofobije jer je rezultiralo genocidom i tretiramo ga kao marker onda, kroz analizu evropskog neofašizma, možemo zapaziti da se on kreće upravo prema tom vrhuncu. I mada u nekim drugim elementima neofašizma u Evropi i na Balkanu mogu postojati i postoje određene razlike proistekle iz historijskih, geografskih, socijalnih i ekonomskih uvjeta, kada je u pitanju islamofobija slobodno se može reći da su njihovi stavovi i ideje o muslimanima veoma slični, a u mnogim slučajevima i identični.

Najviše od svega zabrinjava, kako oni to vide, sve veći uticaj islama koji prijete Evropi, pa zato politikolozi upozoravaju da je islamofobija najvažniji ujedinjujući faktor nove ultradesnice, baš kao što je to u dvadesetim godinama prošlog vijeka bio antisemitizam (Grečić i Korać, 2012, 202–232).

Islamofobija se, u interpretaciji ekstremne desnice, nažalost, već i parlamentarno pozicionirane u nekim evropskim zemljama, izdvojila kao vrh piramide ksenofobije. Islamofobija se pojavljuje kao nova konstanta i bilo bi pogrešno tretirati je kao marginalnu pojavu, pa Andreas Zick zaključuje da je “neprijateljstvo prema islamu vrlo rašireno”. Ksenofobija i rasizam izraženi su također i prema Jevrejima, ali je odbojnost prema islamu nadišla druge oblike mržnje (Ćurak, 2012). Islamofobija, kao i stavovi, iskrivljene percepcije, špekulacije i predrasude o islamu i muslimanima – koje su donedavno karakterizirali samo neokonzervativne pisce i političare ekstremne desnice – danas su već postali dio mainstream-diskursa, i on poprima karakter stalnosti. Naročito zabrinjava to što u kreiranju ovog diskursa, kao i njegovog baroknog pojmovnog imaginarija, učestvuje srazmjerno veliki broj znanstvenika, filozofa, književnika, novinara, publicista i političara poput Bernarda Lewisa, Samuela Huntingtona, Oriane Fallaci, Melanie Phillips, Polly Toynbee, Nialla Fergusona, Geerta Wildersa koji zagovara zabranu Kur’ana u Holandiji, Thea van Gogha najoštrijeg holandskog islamofoba, te Marine Le Pen, Stephena Gasha i Thila Sarrazina. Oni utiču na jačanje antiislamskih predrasuda, na prenaplašavanje nesuglasica između muslimana, židova i kršćana kao vječnih “abrahamskih sudbinskih borbi”, i doprinose raspirivanju strahova od “carstva zla”, “osovine zla” i “islamske svjetske zavjere”. Prilog ovom diskursu čini i većina savremenih reakcionarnih francuskih filozofa poput Alana Finkelkrota koji izražava otvorenu mržnju prema Arapima i afričkim muslimanima, te njihove kolege iz kruga tzv. “novih filozofa”, među kojima su André Glucksmann i Bernard-Henri Lévy (Isanović, 2013, 43–57). Islamofobija se često prikriva iza tobože progresivne i legitimne kritike islama i njegove konzervativnosti.

Zato treba imati na umu da svaki šovinistički istup upućen na adresu bosanskih muslimana bez obzira da li on dolazio od zagovornika nacionalističke politike u Bosni i Hercegovini, Srbiji ili Mađarskoj svjesno ima u vidu da “Svako spominjanje islama i Evrope u jednoj istoj rečenici, sa sigurnošću izaziva negativni utisak i asocira na navodni

islamski radikalizam, fundamentalizam i terorizam. Postala je moda da se muslimansko prisustvo u Evropi opisuje kroz pojmove: eurabizacija, islamifikacija, balkanizacija. Njihov cilj je da izazovu strah i nepovjerenje među masama i da islam prikažu kao nešto što je novo, tuđe, i veoma prijeteće za Evropu.” (Faliq, 2011, 6)

Zaključak

Bilo je za očekivati da agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad muslimanima u “Sigurnoj zoni UN-a Srebrenici” rezultira preispitivanjem našeg odnosa prema drugom i drugačijem, da osujeti svaki mogući šovinizam, ekstremizam i posebno svaki oblik fašizma. Famozno “nikad više” nakon holokausta i drugih masovnih zločina tokom Drugog svjetskog rata kratko je, samo nekoliko decenija, davalo nadu da se takvi zločini više neće ponoviti. I mada su rušilačke ideologije koje su dovele do velikih stradanja u cijelom svijetu poput fašizma, nacizma pa i komunizma nastale u Evropi njihova destruktivnost se proširila na cijeli svijet. Evropa, koja je posebno bila žrtva tih ideologija tih nekoliko decenija naizgled je postala kolijevka ljudskih ideala kao što su sloboda, ravnopravnost, poštivanje ljudskih prava i poštivanje drugog i drugačijeg. I upravo kada je bila blizu da te ideale provede u praksi novi genocid je pokazao svu hipokriziju svijeta koji se često predstavlja kao svjetska avangarda. I mada smo svjedočili indolentnosti Zapada, kao predvodnika tzv. Slobodnog svijeta, prema stradanjima na drugim meridijanima među kojima se ističe stradanje naroda Palestine, bili smo ipak ubijeđeni da se takvi događaji ne mogu više desiti na tlu Evrope. Međutim svjedoci smo da desničarske i neofašističke ideologije jačaju u Evropi i da su idejno veoma često usklađene sa ideologijama koje su kreirale agresiju na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad muslimanima. Svjesni te činjenice velikosrpski ideolozi su u svojoj predratnoj, ratnoj i poratnoj propagandi često igrali na kartu antagonizma prema islamu i muslimanima koji je, kroz islamofobiju, nezaobilazni element desničarskih i neofašističkih ideologija na Zapadu. Zajedničko svim tim ideologijama je izražena ksenofobija, veoma često rasizam, ekstremni nacionalizam i kleronacionalizam, etnonacionalizam i drugi oblici odbacivanja, diskreditovanja i dehumanizacije i demonizacije drugog i drugačije bez obzira da li taj drugi bio druge nacije, religije, rase, kulture, identiteta. Nekada je dovoljna veoma mala i beznačajna razlika da se

javi neki oblik ksenofobije koji, u specifičnim društvenim uvjetima poprima oblike ekstremne ideologije i djelovanja.

Neophodno je imati na umu tu činjenicu i objektivno razmatrati položaj i budućnost muslimana na Balkanu i Evropi.

Conclusion

It was to be expected that the aggression on Bosnia and Herzegovina and the genocide upon the Muslims in the “UN Srebrenica safe zone” would result with the reexamination of our relationship towards the other and the different, so that every type of chauvinism, extremism and especially every form of fascism may be thwarted. The famous “never again” after the holocaust and other mass crimes throughout the Second World War shortly, after only a couple of decades, gave hope that such crimes would not be repeated. And although the destructive ideologies which brought about the tremendous suffering across the entire world such as fascism, nazism, even communism came to existence in Europe, their destructiveness spread across the whole world. Europe which was especially a victim of those ideologies throughout those few decades on the surface of things seemingly became a cradle of human ideals such as freedom, equality, respecting human rights and respecting the other and the different. Exactly when it was close to putting those ideals to practice a new genocide demonstrated the hypocrisy of the world which presents itself as a world avant-garde. And although we have witnessed the indolence of the West as a leader of the so called “Free world”, in accordance to the sufferings on the other meridians among which the suffering of the Palestinian people stems out, we were convinced that such events cannot happen on the ground of Europe. However we are witnesses that the right-wing neofascist ideologies are strengthened in Europe and that they are ideally often harmonized with the ideologies which created the aggression upon Bosnia and Herzegovina and the genocide over the Muslims. Aware of those facts the great-Serbia ideologues used the card of antagonism against Islam and Muslims in their war and postwar propaganda which is, through Islamophobia, an unavoidable element of right-wing and neofascist ideologies in the West. Common to all of those ideologies is the protruding xenophobia, and very often racism, extreme nationalism, cleronationalism, ethnonationalism and other forms of rejection, discrediting, dehumanization

and demonisation of the other and the different. Regardless of whether that other is from another nation, religion, race, culture and identity. Sometimes even a minor or insignificant difference is sufficient for a form of xenophobia to appear which, in specific societal conditions acquires shapes of extreme ideology and agency. It is necessary to keep in mind that fact and to objectively consider the position and future of Muslims in the Balkans and Europe.

Islam and Muslims in Bosnia and Herzegovina as an object of anti-Islamic propaganda

Abstract

In the years leading up to and during the aggression on Bosnia and Herzegovina, what is now manifested in the West as Islamophobia was, at that time through Orientalism, one of the key elements of the Greater Serbian ideology directed against Bosnia and Herzegovina. Bosnian Muslims, both then and now, have not properly valorized and consequently have not adequately addressed these ideological constructs about them. In their political immaturity, they failed to understand that the creators of the Greater Serbian ideology had a keen understanding of Western perceptions of Muslims and extensively utilized them first in their propaganda against Muslims, and then in justifying their crimes against them. Today, similarly, destructive ideologies aimed at Bosnia and Herzegovina from neighboring regions, particularly those elements related to propaganda against Islam and Muslims, correspond to the increasingly prevalent Islamophobia in the discourse of European far-right extremism and neo-fascism, as well as the promoted perceptions of Islam and Muslims in the West, sometimes serving as their precursor and inspiration.

In this paper, we intend to provide examples of this ideological alignment regarding Islam and Muslims in Bosnia and Herzegovina between the Greater Serbian ideologies directed against Bosnia and Herzegovina and certain perceptions of Islam and Muslims in Europe.

Keywords: Islamophobia, genocide, Bosnia and Herzegovina, neo-fascism, ideology.

Literatura:

- Aleksov, Bojan, (2003), *Poturica gori od Turčina: srpski historičari o verskim preobraćenjima, Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo. Institut za historiju Sarajevo, 225–259
- Alispahić, Fatmir, *Priprema genocida nad Bošnjacima*, <https://fatmiralispahic.ba/2013/01/14/priprema-genocida-nad-bosnjacima/>, Pristupljeno 20. 03. 2023.
- Arria, Diego Euruque, (2012), *Genocid u kontinuitetu: svjedočenje ambasadora Arrie*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bećirević, Edina, (2014), *Genocide on the Drina River*, New Haven, Yale University Press.
- Beganović, Suad, *Zločinačka režija*, 02. 12. 2017. <https://www.tacno.net/novosti/suad-beganovic-zlocinacka-rezija/>, Pristupljeno 08. 10. 2023.
- Buturović, Amila, (1995), *Nacionalizam i silovanje: Rađanje 'etničkog čišćenja' u Bosni i Hercegovini*, Konferencija, "Kriza u Bosni", Keene, N. H., Keene State College.
- Cheles Luciano, Ferguson Ronnie i Michalina Vaughan, (1995), *The Far Right in Western and Eastern Europe*, London: Longman, 2. poglavlje "The Dark Side of Nationalism" i 11. poglavlje "The Extreme Right in France"; Hans-Georg Betz, (1994), *Radical Right-Wing Populism in Western Europe* (New York: St. Martin Press), 3. poglavlje "Immigration and Xenophobia".
- Cigar, Norman, (1998), *Genocid u Bosni – politika "etničkog čišćenja"*, Sarajevo, Bosanski kulturni centar: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Claes, Willy, (1995), *NATO Chief Warns of Islamic Extremists*, Toronto Globe & Mail, 3. februara 1995.
- Čekić, Smail, "Negiranje genocida", *KORAK*, br. 23, Armis-print, Sarajevo, 2011.
- Ćurak, Nerzuk, (2014), *Uspón radikalne desnice u Evropi*, 26. 02, <http://www.radiosarajevo.ba/metromahala/sta-drugi-pisu/nerzuk-curak-uspón-radikalne-desnice-u-evropi/142769>, Pristupljeno 07. 06. 2023. Isanović, Nusret, "Islamofobija ili novi oblik suspenzije zapadnoevropskog uma?", *Zbornik radova Naučne konferencije s međunarodnim učesćem "Uzroci i prevencija islamofobije"*, Sarajevo, Dobra knjiga, 43–57. Evropska konvencija o ljudskim pravima, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_bos, Pristupljeno 08. 10. 2023.
- Faliq, Abdullah, (2011), "From the Editor", *Arches Quaterly*, Volume 4, Edition 8, spring/summer.
- *Genocid u Srebrenici: ulazak zločinca Ratka Mladića u Srebrenicu*, <https://www.youtube.com/watch?v=g8FEXCL27yA>, Pristupljeno 08. 10. 2023.
- Grečić V. i Korać S, (2012), *Politički diskurs ekstremne desnice u Zapadnoj Evropi: pitanje imigracije*, *Međunarodni problemi*, januar, 202–232.
- https://www.researchgate.net/publication/269849513_Political_discourse_of_extreme_right_in_Western_Europe_The_immigration_issue, Pristupljeno 10. 03. 2023.
- Hedges, Chris, (1996), "In the Truce Line, a Vast New Divide", *New York Times*, 11. februara.
- Hobsbawn, Erich, (1990), *Nations and nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Isanović, Nusret, "Islamofobija ili novi oblik suspenzije zapadnoevropskog uma?", u: *Zbornik radova Naučne konferencije s međunarodnim učesćem "Uzroci i prevencija islamofobije"*, Dobra knjiga – Sarajevo, 2013, str. 43–57.
- Jeftić, Miroljub, (1989), *Rezervisti Allahove vojske*, Beograd, Duga, decembar, 22.

- Jeftić, Miroljub, (1993), *Rastanak bez milosti*, Evropske novosti, 07. juli, 2. U: Cigar, Norman, (1998), *Genocid u Bosni – politika “etničkog čišćenja”*, Sarajevo, Bosanski kulturni centar: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Karčić, Fikret, (2014), *Muslimani Balkana “Istočno pitanje” u XX. vijeku*, Sarajevo, Centar za napredne studije.
- Magarašević, Đorđe, (1983), *Putovanje po Srbiji u 1827.*, Beograd, Prosveta.
- Mihrović, Azher, (2002), *Nacionalno mitomansko prokletstvo*, Sarajevo, Kaligraf.
- Mitrinović, Čedomil, (1926), *Naši Muslimani*, Beograd; Aleksov, Bojan, (2003), *Poturica gori od Turčina: srpski istoričari o verskim preobraćenjima*, Historijski mitovi na Balkanu, Sarajevo. Institut za historiju Sarajevo, 225–259.
- Norris, H. T., (1993) *Islam in the Balkans*, Columbia, University of South Carolina Press, 295–296.
- Popović, Aleksandar, (1990), *Jugoslavenski Muslimani*, Beograd, Akvarius, Beograd.
- Sells, Michael A. (2002), *Iznevjereni most, religija i genocid u Bosni*, Sarajevo, Izdavač: ITD Sedam.
- Stivens, Alister, (2015), Marin le Pen: “Demonško dijete rata i štednje”,
- <http://www.marks21.info/politika-i-drustvo/marin-le-pen-demonsko-dete-rata-i-stednje>, Pristupljeno 19. 01. 2023.
- Sumić, Tomislav, *Evropska Nova desnica – korijeni, ideje i mislioci*, prijevod s engleskog: Nikica Barić; Hasanbegović, Zagreb 2009.
- Genocid u kontinuitetu – svjedočenje ambasadora Arie, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti međunarodnog prava, Sarajevo, 2011.
- Šarić, Sabahudin, *Velikosrpska ideologija*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i Naučnoistraživački institut “Ibn Sina” Sarajevo, 2010.
- Thompson i Quest, *Genocid i socijalni konflikt*, Cigar, Norman, (1998), *Genocid u Bosni – politika “etničkog čišćenja”*.
- Tanasković, Darko, (1992), “Turci brane Sarajevo”, Beograd, Epoha, str. 21.
- Tanasković, Darko, (1995), *Religion and Human Rights in the Contemporary Balkans /Religija i ljudska prava na području današnjeg Balkana/*, The Mediterranean Review, 81–96.
- Thompson, John B., (2000), *Ideologija i moderna kultura*, prijevod na perzijski: Mas’ud Ouhedi, Teheran, Institut za kulturu Ayande poya.
- Todorov, Nada, (1993), Intervju, Beograd, Vojska, 8 april, 21.
- Vele, Faruk, Konfliktni potencijal jezika mržnje u Bosni i Hercegovini, Magistarski rad: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Odsjek: Sigurnosne i mirovne studije, Sarajevo, 2021, <https://fjn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2022/02/KONFLIKTNI-PO-TENCIJAL-JEZIKA-MRZNJE-U-BOSNI-I-HERCEGOVINI-Faruk-Vele.pdf>, Pristupljeno 17. 04. 2023. godine.
- Velimirović, Nikolaj, Iznad istoka i zapada, Separat iz sabranih dela episkopa ohridskog i žičkog Nikolaja Velimirovića (1880–1956), Dizeldorf, Nemačka, <http://rastko.rs/svecovek/duhovnost/vlnikolaj/vlnikolaj-istokzapad.html>, Pristupljeno 01. 08. 2023. godine.
- Zwaan, Ton, (2003), *O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa*, Centar za proučavanje holokausta i genocida Univerzitet u Amsterdamu / Holandska kraljevska akademija nauka i umetnosti. Od poricanja do priznanja, Biblioteka Svedočanstva br. 22, Beograd, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2005. <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Svedocanstva%2022.pdf>, Pristupljeno 22. 06. 2023. godine.